

HET KROMME-RIJNGEBIED

TIJDSCHRIFT VAN DE HISTORISCHE KRING 'TUSSEN RIJN EN LEK'

> Kleipijpen van kasteel
Heemstede 1680-1900

HISTORISCHE KRING TUSSEN RIJN EN LEK

2021 | 55 | NR 2

ARTIKELEN

1 Kleipijpen van kasteel Heemstede te Houten, 1680-1900

Bert van der Lingen

Redactie

Els Elenbaas, Hilversum; drs. Saskia van Ginkel-Meester, Zeist; Herman Postema, Doorn; Eric van Royen, Wijk bij Duurstede; Otto Wttewaall, 't Goy

Redactiesecretariaat

H.J. Postema, Postbus 64,
3960 BB Wijk bij Duurstede, tel 088-5300162,
[mail: h.postema@razu.nl](mailto:h.postema@razu.nl).
(voor kopij, correspondentie, boekbesprekingen en
aanwijzingen auteurs).

Overname uit dit tijdschrift is alleen geoorloofd onder
voorwaarde van bronvermelding en na schriftelijke toe-
stemming van de redactie en/of auteur.

Vormgeving: Peter Koch.

Druk: De Groot Drukkerij Goudriaan.

Oplage: 700 exemplaren.

Lidmaatschap

Tevens abonnement op dit tijdschrift: € 25,- per jaar
(studenten en scholieren: € 12,50; buitenland: € 40,-)
over te maken op rekeningnummer:

NL23 RABO0329807498 ten name van de Historische
Kring 'Tussen Rijn en Lek' bij de Rabobank te Houten.

Losse nummers: € 7,50.

Secretariaat: J. van Geest, Maria van Boechoutlaan 23,
3984 PE Odijk, tel 030-6562057.

Ledenadministratie: F.J.P. Magdelyns, Ruitercamp 2
3992 BZ Houten, tel 06-19630125,
[mail: info@tussenrijnenlek.nl](mailto:info@tussenrijnenlek.nl).

Ereleden: Prof. dr C. Dekker* • A. Graafhuis†
dr G. de Nie, Laren • L.M.J. de Keijzer†
P.S.A. de Wit, Odijk.

Advertentietarieven:

€ 50 voor ¼ pagina, € 100 voor ½ pagina, € 200 voor
1 pagina, (steeds per jaar).

Bestuur

Voorzitter: Otto Wttewaall, tel: 06-44217384,
[mail: ottowttewaall@gmail.com](mailto:ottowttewaall@gmail.com)

Vicevoorzitter en contactpersoon Wijk bij Duurstede:

Frits van der Leije, tel: 06-53453444,
[mail: fvanderleije@gmail.com](mailto:fvanderleije@gmail.com)

1e Secretaris: Jan van Geest, tel: 030-6562057,
[mail: janvangeest@ziggo.nl](mailto:janvangeest@ziggo.nl)

2e Secretaris: Norma Mulder, tel: 0343-591568,
[mail: norma.han@casema.nl](mailto:norma.han@casema.nl)

Penningmeester: Sierk de Jongh,
tel: 030-2319941/06-51172378,
[mail: sdejongh@planet.nl](mailto:sdejongh@planet.nl)

Ledenadministratie: Frank Magdelyns, tel: 06-19630125,
[mail: info@tussenrijnenlek.nl](mailto:info@tussenrijnenlek.nl)

Archeologie, Historisch Onderzoek en Genealogie:
Hans van Aken, tel: 030-6377513, [mail: jmvanaken@ziggo.nl](mailto:jmvanaken@ziggo.nl)

Contactpersoon Bunnik: Tom Schrijvers,
tel: 06-37402914, [mail: tomschrijvers@kpnmail.nl](mailto:tomschrijvers@kpnmail.nl)

AFBEELDING OMSLAG

Roker in bed, omringd door zijn kameraden (afbeelding
bewerkt). Gesina ter Borch, 1653. (Collectie Rijksmuseum
Amsterdam, objectnr. BI-1890-1952-35)

De Historische Kring 'Tussen
Rijn en Lek' is een Algemeen
Nut Beogende Instelling

Het Kromme-Rijngedebied

Voorheen Tussen Rijn en Lek
Tijdschrift van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'.

ISSN-nr 1382-3140

Het Kromme-Rijngedebied omvat Bunnik, Cothen, 't Goy,
Houten, Langbroek, Odijk, Schalkwijk, Tull en 't Waal,
Vechten, Werkhoven en Wijk bij Duurstede.

Verschijnt 4x per jaar.

www.tussenrijnenlek.nl

Kleipijpen van kasteel Heemstede te Houten, 1680-1900

In de periode 1999-2001 verrichtte de Archeologische Werkgroep 'Leen de Keijzer' onderzoek naar de funderingen van twee bouwhuizen op het terrein van kasteel Heemstede ten westen van Houten (afb. 1). Bij dit onderzoek zijn fragmenten van kleipijpen gevonden. Tegelijk met dit onderzoek is er materiaal verzameld bij de watermolen en de grote vijver op het kasteelterrein. In dit artikel wordt ingegaan op de historie van de tabakspijp van klei, de belangrijkste productiecentra en hun relatie tot de vondsten van kasteel Heemstede. Waar kwam het rookgerei vandaan en welke soorten en kwaliteiten zijn er gevonden?

Historie kasteel Heemstede en de eigenaren

In 1645 lieten Maria van Winssen en haar echtgenoot Hendrik Pieck een nieuw kasteel bouwen in de stijl van het Hollands classicisme (afb. 2). Heemstede wordt een kasteel genoemd maar is, afgaande op muurdikte en het op comfort afgestemde interieur, gebouwd als buitenplaats. Het gebouw was de opvolger van een woontoren uit de veertiende eeuw die een paar honderd meter verderop stond in de huidige gemeente Nieuwegein. Aan weerszijden van de

1 Het landgoed Heemstede ten westen van Houten. Topografische kaart van het gebied ten zuiden van de stad Utrecht, 1887-1900. (HUA, catalogusnr. 214047)

oprit naar het kasteel stonden twee bijgebouwen die elkaars spiegelbeeld vormden.¹ In deze bouwhuizen bevonden zich de tuinmanswoning en de koetsierswoning met stallen. Na het overlijden van Maria van Winssen in 1669 verkreeg Gerard de Waell van Vronestein het landgoed in eigendom en in 1680 werd Diderick van Velthuysen, bestuurder in de Staten van Utrecht, eigenaar van kasteel Heemstede.² Hij liet de tuinen uitbreiden en opnieuw inrichten naar voorbeeld van de Franse baroktuin.

* **Bert van der Lingen** (1961) is ondernemer, bestuurslid van de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen in Leiden en van de Académie Internationale de la Pipe in Liverpool. Ruim twintig jaar geleden begon hij met (archief)onderzoek naar pijpenmakers en de geschiedenis, handel en het gebruik van de tabakspijp van klei. Van zijn hand verschenen ruim 130 artikelen over de kleipijp en in 2013 publiceerde hij een boek over de drie belangrijkste Amsterdamse tabaks- en pijpenhandelaren uit het begin van de 18de eeuw. Ook schrijft hij deelrapportages over kleipijpen voor archeologische opgravingsbedrijven.

Rond 1695 was de aanleg klaar (afb. 4). Hoewel de tuinen niet tot de grootste behoorden deden zij niet onder voor die van Het Loo. De tuinen behoorden tot de hoogtepunten van de Nederlandse tuinkunst en werden tot 1720 bezocht door bezoekers uit binnen- en buitenland.

Er was onder meer een ovale kom, een grote fontein, een watertuin, schelpengrot, orangerie, bedriegertjes en een Turkse tent.³

Na het overlijden van Van Velthuysen kwam in 1720 het kasteel in bezit van Antonij Torck die de tuin voor een groot deel liet ontmantelen en alles wat verkoopbaar was liet weghalen.

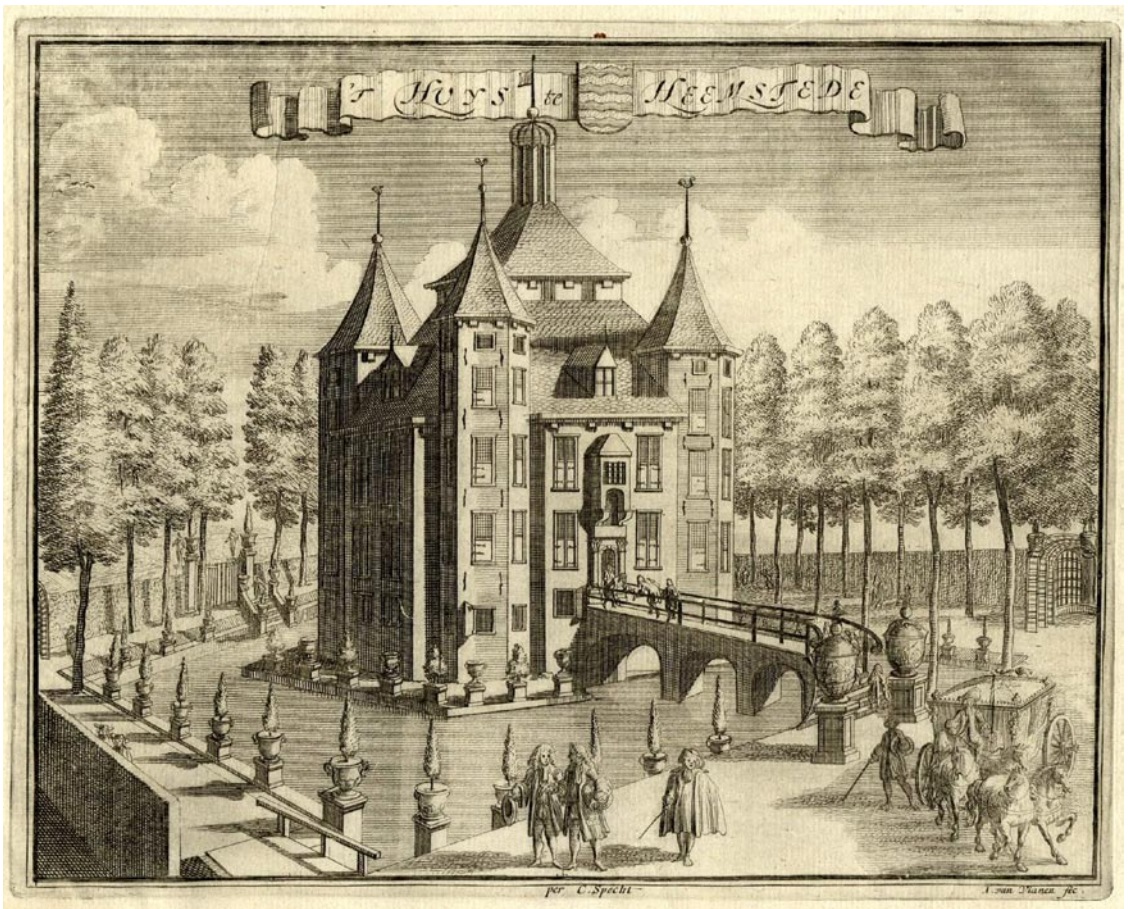
Drie jaar later werd de Amsterdamse koopman Essaye Gillot eigenaar en liet de tuinen herstellen.⁴ De familie Gillot bleef tot 1793 eigenaar van de buitenplaats. In dat jaar werd het landgoed door een kleindochter van Essaye Gillot verkocht aan Jan Hendrik Mosch die nog in hetzelfde jaar overleed. Via zijn weduwe

Catharina Rençon kwam het kasteel in 1806 in eigendom van hun zoon Jan Hendrik II die het in 1837 publiekelijk verkocht, waarna Isaac van den Bergh eigenaar werd. Deze familie liet een groot restauratieplan uitvoeren, waaronder in 1905 de herbouw van de bouw- en koetshuizen.⁵

Van 1919 tot 1973 was H.J. Heijmeijer eigenaar van het landgoed, waarna het overging aan een tweetal stichtingen. In 1987, 342 jaar na de bouw, werd het kasteel grotendeels door een fel uitslaande brand verwoest.⁶ Daarna is de buitenplaats volledig gerestaureerd en in haar oude glorie hersteld (afb. 3). In 2008 zijn de twee poortgebouwen en de orangerie herbouwd en in 2016 is kasteel Heemstede in bezit gekomen van het vastgoedbedrijf Lisman en Lisman B.V.

Tot 1811 was Heemstede een afzonderlijke gemeente met een eigen Schout en Schepenen.

2 't Huys te Heemstede, Jan van Vianen, 1690-1695. (HUA, catalogusnr. 201386)

3 Kasteel Heemstede met zijn tuin na de restauratie. (Foto Peter Koch)

Daarna werd het met een aantal andere gemeenten verenigd onder de naam Oudwulven. Kort voor 1844 omvatte Heemstede niet meer dan het kasteel en 'eenige verstrooid liggende huizen'. Volgens het kadaster stonden er tien

huizen die bewoond waren door twaalf gezinnen met een bevolking van 75 inwoners. De meesten vonden hun bestaan in de landbouw en veeteelt.⁷

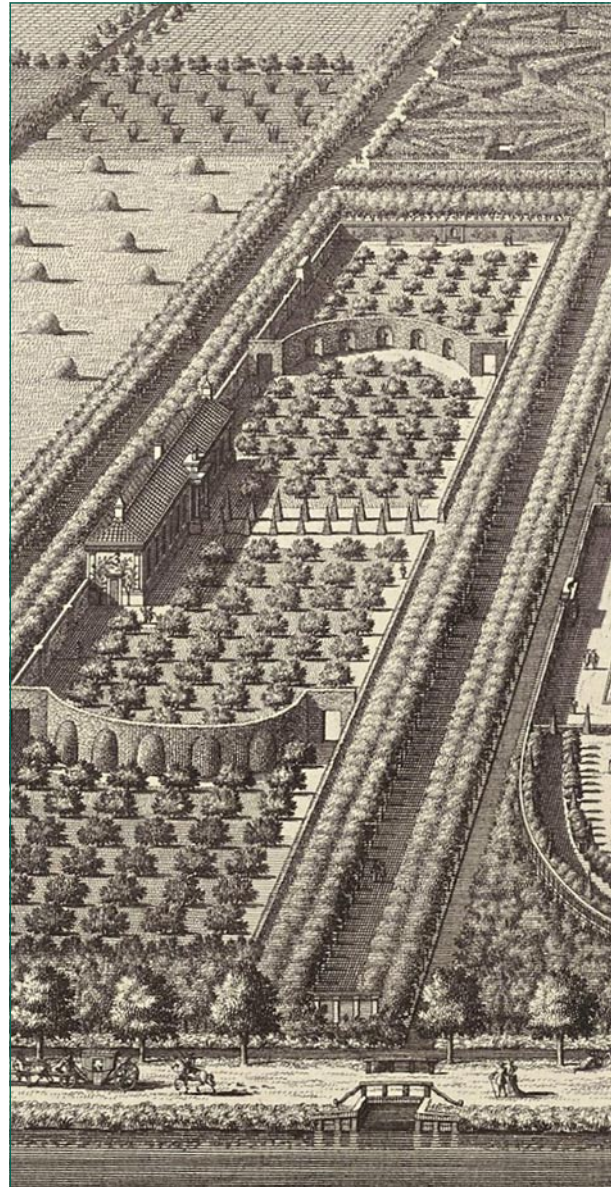
Vondsten kasteel Heemstede

Zoals gezegd is de periode 1999-2001 door de Archeologische Werkgroep 'Leen de Keijzer' onderzoek verricht op het terrein van kasteel Heemstede, in het bijzonder bij de beide bouwhuizen, bij de watermolen en de grote vijver. (afb. 4) Hierbij zijn naast vele andere voorwerpen in totaal vijftig fragmenten van kleipijpen gevonden die een periode van ruim 200 jaar beslaan. Uit de beginperiode van het kasteel gebouwd in 1645, zijn geen vondsten gedaan. De vroegste pijpen dateren vanaf 1680 toen Diederick van Velthuysen eigenaar was en de jongste rond 1900 uit de periode van Isaac van den Bergh.

De vroegste tabakspijpen in Nederland, 1580-1620

Tijdens de Spaanse maritieme expeditie van 1492 ontdekten de Spanjaarden niet alleen Amerika maar ook het gebruik van tabak. Ongeveer dertig jaar later werd de tabakspiant in Europa geïntroduceerd als sierplant en enkele decennia later werd tabak gebruikt als medicijn. Tabakspijpen werden later geïntroduceerd, nadat de Engelsen Noord-Amerika hadden bezocht waar ze de lokale bevolking uit pijpen van aardewerk en steen zagen roken. Tabak werd voor het eerst gebruikt door zeelieden, die de gewoonte van het roken van tabak introduceerden en verspreidden. Mogelijk werd in Engeland al rond 1570 uit kleipijpen gerookt. Vanuit de Engelse havensteden verspreidde het gebruik van de tabak zich vrij snel naar Nederland en daarna verder in West-Europa. De vroegste kleipijpen in Nederland dateren vanaf ongeveer 1580. De pijpen zijn gemaakt van witte pijpaaarde. Deze klei komt in Nederland niet voor en werd geïmporteerd uit Engeland en later uit het Duitse Westerwald en de Belgische en Franse Maasstreek. De vroegste pijpen werden in houten persvormen gemaakt maar aan het begin van de zeventiende eeuw stapte men over op metalen persvormen die minder onderhevig waren aan slijtage. De technologie van de kleipijpenfabricage werd naar Nederland

gebracht door Engelsen die om geloofsredenen hun land waren ontvlucht en huurlingen die na het Verdrag van Nonsuch van 1585 door Koningin Elisabeth I naar Nederland waren gestuurd om te helpen de Spaanse troepen te verdrijven. In periodes dat er niet gevochten werd namen velen hun oude beroep weer op. Onder deze soldaten zaten dus ook pijpenmakers. Omdat het roken van tabakspijpen aan het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw nog vrij ongebruikelijk was, zijn deze vroege pijpen zeldzame vondsten.⁸ Dat het

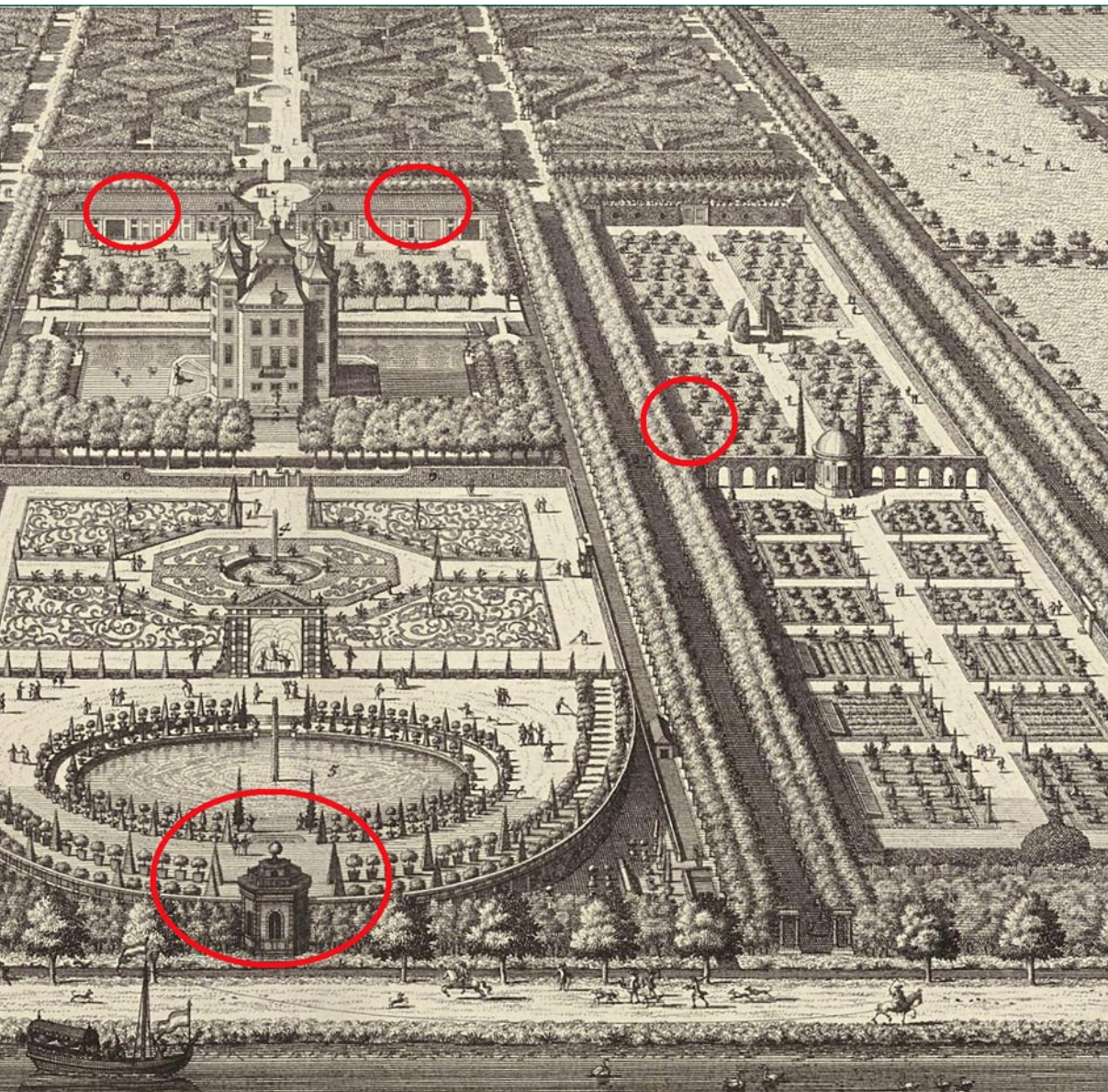

4 Detail van "t Generale gezigt, van de Heerlykheyt Heemstede' door Daniel Stoopendaal (1695-1705) met achteraan omcirkeld de bouwhuizen, vooraan de vijver en rechts de locatie waar resten van een watermolen zijn gevonden. (Collectie Rijksmuseum Amsterdam, objectnr. RP-P-1899-A-21515)

ongebruikelijk was, blijkt uit het verhaal van een Nederlandse dominee die in Leeuwarden woonde. In 1603 werd hij uitgenodigd door iemand die hem een tabakspijp aanbood. Hoewel hij eerder in verschillende Hollandse steden had gewoond, had hij nooit eerder tabak en tabakspijpen gezien.⁹

Hoewel tabakspijpenmakers al aan het eind van de zestiende eeuw actief waren in Nederland komen we de eerste archiefvermeldingen pas tegen in 1607 (Amsterdam), 1612 (Leiden) en 1617 (Gouda). Archeologisch bewijs toont aan

dat pijpenmakers al voor deze data werkzaam waren. In verschillende Nederlandse steden zijn zogenaamde 'eerste-generatie pijpen' uit de periode 1580/1590-1615 gevonden met specifieke modellen die in andere steden niet voorkamen. De vroege Utrechtse pijpen lijken sterk op Engelse producten maar zijn in Nederland vervaardigd naar Engelse voorbeelden. Een bijzondere groep van deze vroege Utrechtse pijpen werd in een rijke Woerdense beerput aangetroffen die met militairen in verband kan worden gebracht.¹⁰

5 **Roker in bed, omringd door zijn kameraden. Gesina ter Borch, 1653.** (Collectie Rijksmuseum Amsterdam, objectnr. BI-1890-1952-35)

De zeventiende eeuw, vanaf 1620

Vanaf 1620-1630 is het gebruik van tabak gemeengoed geworden en rookt een groot deel van de bevolking tabak in kleipijpen. Tot ongeveer 1620 waren de meeste productiecentra van kleipijpen in de provincie Noord-Holland te vinden, voornamelijk in Amsterdam, Hoorn en Enkhuizen en in het midden en westen van het land waaronder Utrecht, Gouda en Leiden. Een aantal van deze steden produceerde hun eigen specifieke pijpen van het zogenaamde dubbelconische model (afb. 6a-b). Vanaf het midden van de zeventiende eeuw worden de pijpmoedellen meer gestandaardiseerd, maar lokaal gemaakte pijpen zijn nog steeds herkenbaar door specifieke ontwerpen.

Na 1620 nam het gebruik van tabak snel toe en er werden talrijke nieuwe productiecentra voor kleipijpen opgericht. In de periode 1630-1650 waren Amsterdam, Gouda, Gorinchem en Rotterdam de voornaamste productiecentra. Van deze steden was Amsterdam tot 1630-1640 het belangrijkste productiecentrum. In de hoofdstad werd voornamelijk voor de lokale markt en het noorden van het land geproduceerd. Daarnaast exporteerden Amsterdamse pijpmakers onder meer naar Scandinavië, Noord-Duitsland en Noord-Amerika. Gorinchem was meer gericht op de zuidelijke markten

waaronder de provincies Zeeland en Brabant. Gouda produceerde tot 1630-1640 voornamelijk voor de regionale markt. Na 1640 streefden ze Amsterdam. Gouda werd het belangrijkste productiecentrum van het land. Zij vervaardigden pijpen van de beste kwaliteit, zorgden voor de landelijke markt en werden uiteindelijk het grootste exportcentrum van kleipijpen in Nederland.¹¹ Gouda zou dit tot het begin van de twintigste eeuw blijven. De Amsterdamse pijpenproductie stopte tegen het einde van de zeventiende eeuw vrijwel geheel. Tegelijkertijd kwam de productie van pijpen in steden als Delft, Leiden, Rotterdam en Utrecht in verval en werden daar voornamelijk nog pijpen voor de lokale markt gemaakt.

Twee pijpen uit de nadagen van de zeventiende-eeuwse Utrechtse pijpenproductie zijn gevonden bij de grote ronde vijver ten westen van het kasteel Heemstede. Het pijpje met de gekroonde roos (afb. 6a) heeft een afwijkend type kroon waarin sterren zijn verwerkt en het andere pijpje is versierd met een bloem of druiventros (afb. 6b). Deze pijpen zijn eerder in het centrum van Utrecht gevonden en worden beschouwd als Utrechtse productie. Ze behoren tot de groffe soort en hadden een lengte van ongeveer 20 centimeter.¹²

6a-b Dubbelconisch modellen van groffe kwaliteit met een gekroonde gestileerde roos en een gekroonde gestileerde bloem of druiventros met op de steel bloemenranken. Utrecht, 1670-1690

De achttiende eeuw, 'groffe, fijne en porceleijne' kwaliteit

Vanaf het eind van de zeventiende eeuw tot rond 1735 hadden de kleipijpen een slank trechtervormig model. Vanaf ongeveer 1730 kwam de ovaalvormige pijp op de markt en verving het trechtermodel.

In de achttiende eeuw hadden slechts een viertal productiecentra in het westen van Nederland (Gouda, Schoonhoven, Gorinchem en Aarlanderveen) een afzetgebied dat een groot deel van de landelijke markt besloeg. De overige Nederlandse centra, waaronder Utrecht, produceerden net als in de zeventiende eeuw vooral voor de lokale en regionale markt. Schoonhoven, Gorinchem en Utrecht produceerden voornamelijk goedkope, korte pijpen van zogenaamde 'groffe' kwaliteit die door de arbeidersklasse in het hele land werden gebruikt. Deze trechter- en ovaalvormige pijpen waren standaard ongepolijst, glad of hadden een merkteken of versiering in reliëf, meestal aan één kant van de ketel (kop).

De op het kasteelterrein gevonden groffe pijpen met zijmerken (afb. 7-12) komen voornamelijk uit het nabijgelegen Utrecht en Schoonhoven.¹³

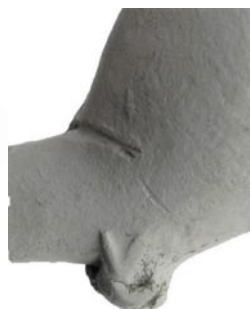
De pijpen uit Schoonhoven werden via de Lek naar het Utrechtse vervoerd. Hoewel ook het zuidelijker gelegen Gorinchem een groot productiecentrum van goedkope pijpen was zijn die niet op het kasteelterrein aangetroffen. Mogelijk had dit onder meer een logistieke reden. Behalve zijmerkpijpen zijn ook twee versierde pijpenkoppen uit de periode 1700-1720 gevonden. Ondanks de fraaie versiering behoorden ze tot de groffe kwaliteit omdat ze niet gepolijst konden worden. Ze waren waarschijnlijk wel wat duurder dan de standaard zijmerkpijpen. Beide pijpen lijken in Gouda te zijn vervaardigd. Op een van deze pijpen is aan weerszijden van de ketel een driemaster met een hoog achterdek afgebeeld (afb. 13). Op de andere pijp staat een koning met een lange mantel en in zijn handen een rijksappel en een zwaard en op de rechterzijde het gekroonde wapen van Gouda boven drie bloempjes (afb. 14). Gouda bleef het populairste productiecentrum.

7 Trechtervormig model van groffe kwaliteit. Zijmerk IC waarbij de I links op de hiel en de C rechts. Schoonhoven(?), 1700-1720

8 Trechtersvormig model van groffe kwaliteit. Zijmerk TK waarbij de T links op de hiel en de K rechts. Schoonhoven(?), 1700-1720

9 Trechtersvormig model van groffe kwaliteit. Zijmerk VV gekroond op de ketel links en IV op de zijkant van de hiel waarbij de I links en de V rechts. Schoonhoven(?), 1700-1730

10 Ovaalvormig model van groffe kwaliteit. Zijmerk Fortuin op linkerzijde ketel. Schoonhoven(?), 1750-1800

Ze gingen door met het vervaardigen van de hoogwaardige lange pijpen van de zogenaamde 'fijne' en 'porceleijne' kwaliteiten. Bij de 'fijne' soort was alleen de tabaksketel geglaasd (gepolijst), terwijl de 'porceleijne' pijp geheel geglaasd was en daarna nog eens glimmend opgewreven werd. Vooral de laatste soort maakte

Gouda over de hele wereld beroemd. Daarnaast werden in Gouda ook goedkope, korte pijpen vervaardigd en de stad was met dit totaalpakket van groot belang voor zowel de lokale als de buitenlandse markt. Het dorp Aarlanderveen, zo'n twintig kilometer noordelijker gelegen, was de enige concurrent op exportgebied. Daar

11 Trechtervormig model van groffe kwaliteit. Zijmerk MAO boven M gekroond en boven de hiel rechts een C, 1740-1774. Schoonhoven, Machiel van Oosterhout (c1714-1774)

12 Ovaalvormig model van groffe kwaliteit. Zijmerk haan gekroond en een S(?) op de hiel links. Utrecht, 1750-1800

13 Trechtervormig model van groffe kwaliteit met aan weerszijden een driemaster met een hoog achterdek. Gouda(?), 1700-1720

14 Trechtervormig model van groffe kwaliteit met een staande koning en het gekroonde wapen van Gouda. Dubbele rij stippen op de vormnaden. Gouda, 1700-1720

15 Trechtervormig model van fijne of porcelejne kwaliteit, 1710-1735. Hielmerk KVD. Gouda, Kornelis van Dabelen (1706-1728) of zijn weduwe Catharina Abrams (1728-1745)

werden behalve goedkope zijmerkpipen ook kwalitatief hoogwaardige imitaties van Goudse pijpen vervaardigd die, ondanks protesten uit Gouda, ook nog eens voorzien waren van Goudse merken.

De betere kwaliteit Goudse productie bestond vanaf het eind van de zeventiende eeuw tot ongeveer 1735 uit fraai gepolijste slanke trechtervormige modellen (afb. 15) die vanaf ongeveer 1730 werden vervangen door ovaalvormige pijpen (afb. 17). Op het terrein van kasteel Heemstede zijn beide modellen gevonden. De opgegraven trechtervormige pijpen die met een zestal verschillende merken zijn gevonden (afb. 15-16) behoorden tot de dure fijne en porcelejne kwaliteit. Al deze pijpen zijn bij de grote ronde vijver ten westen van het kasteel gevonden en stammen uit de periode dat Diederick van Velthuysen (1680-1720) en Antonij Torck (1720-1723) eigenaren waren van kasteel Heemstede. Dergelijke pijpen behoorden tot de soorten die binnen de kasteelmuren door de bewoners en hun gasten werden gerookt. Deze pijpen werden waarschijnlijk vanuit

Gouda naar Utrecht verzonden naar tabakswinkeliers of tussenhandelaren en vandaar verder getransporteerd naar kleinere plaatsen in de regio. Pipen met de merken IVK, Fortuin en molen zijn in grotere aantallen ook in Utrecht gevonden.¹⁴ Dit kan betekenen dat de stad als doorvoerhaven fungeerde. Hierbij moet worden opgemerkt dat de vroedschap al in 1662 maatregelen had genomen om hun eigen pijpenmakers te beschermen door het verkopen van tabakspipen langs de deuren te verbieden. Hierdoor werd het voor pijpenmakers buiten de stad lastiger om hun producten in Utrecht te slijten. Pipen van buiten de stad mochten in het begin van de achttiende eeuw alleen op marktdagen worden verhandeld en vanaf 1752 kwam er een heffing van drie stuivers per gros op korte groffe pijpen van elders.¹⁵

De ovaalvormige pijpen van de betere kwaliteit komen uit de periode 1730-1780 waaronder enkele opvallende producten. Pipen met de hielmerken de molen, het klaverblad, FG gekroond en SVO zijn bij de grote vijver aange troffen en pijpen met de merken man op de zwaan en 90 ongekroond in een beerput bij de bouwhuizen.

De ovale pijp met het hielmerk man op de zwaan (afb. 17) is samen gevonden met een steelfragment waarop de firmanaam 'BRU[.]GE'. De pijp is van de allerbeste porcelejne kwaliteit en vervaardigd in de werkplaats van Hendrik Aartsz. van Brugge uit Gouda, die werkzaam was in de periode 1728-1741. Aangezien het Goudse wapenschild vanaf 1739 op pijpen van de porcelejne kwaliteit werd gezet, is dit exemplaar zeer scherp te dateren in de periode 1739-1741.¹⁶

Een interessante pijp is gemerkt met het merk de molen (afb. 18) dat eigendom was van de Goudse pijpenmaker Arij Jacobsz Danens

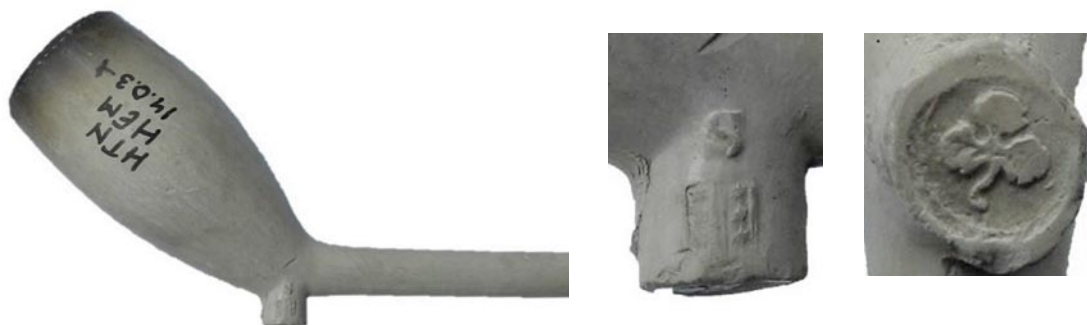
16 Hielmerken van trechtervormige pijpen van fijne of porcelejne kwaliteit. Gouda, 1700-1735. Alle zijn gevonden bij de vijver: HI gekroond (Hendrick Jonasz, 1691-1702/1710), MA gekroond (Michiel Andriesz. Brem 1679-1715/1730), IVK (Jacobus Jacobsz. van Kleef, 1660-1704 of Pieter Jacobsz. van Kleef, 1704-1708/1720), Fortuin (Passchier Arijse Fortuijn, 1706-1733) en de schenkan gekroond (Claes Leendertsz de Roos, 1703-1727)

17 Ovaalvormig model van porceleijne kwaliteit, bijmerk wapen van Gouda, 1739-1741. Hielmerk man op de zwaan. Gouda, Hendrik Aartsz van Brugge, 1728-1741

18 Kort ovaalvormig model van fijne of porceleijne kwaliteit met het hielmerk de molen, 1720-1740. Gouda, Jacob Arijsz Danens 1722-1759 of Aarlanderveen, Philip Hoogenboom (voor de Amsterdamse tabaksfabrikanten Jacob en Frans van de Velde)

19 Ovaalvormig model van fijne kwaliteit met bijmerk het wapen van Gouda met 'S' op weerszijden van de hiel, 1740-1780. Hielmerk klaverblad. Gouda, Jacob Arijsz Danens, 1720-1758/1758-1778

(1697-1722) en zijn zoon Jacob Arijsz Danens (1722-1759). De familie Danens maakte deze pijpen voor eigen rekening en tot 1717 voor de Amsterdamse tabakshandelaar Frans van de Velde. Na zijn overlijden werd het bedrijf door zijn zoons voortgezet en in de periode 1718-1752 werden deze pijpen met de firmanaam Frans en Jacob van de Velde vervaardigd. Na het overlijden van Jacob (1749) veranderde de firmanaam in Frans van de Velde en Zonen.

Ook de pijp met het merk klaverblad was afkomstig uit de werkplaats van de familie Danens (afb. 19).

Echt en imitatie

Tussen het gevonden pijpmateriaal bevindt zich een steelfragment met de firmanaam EN: FRANS DE VELDE (afb. 20) dat waarschijnlijk bij de pijp met het hielmerk de molen of een

20 **Steelfragment met gestempelde firmanaam EN: FRANS DE VELDE. Aarlanderveen, Philip Hoogenboom, 1730-1750**

vergelijkbare pijp heeft gehoord. Opvallend bij dit fragment is het opzettelijk weglaten van de naam Jacob; de verkeerde schrijfwijze van de firmanaam waarin eerst de naam van Frans voorkomt en daarna Jacob; het weglaten van het tussenvoegsel 'van' en als laatste een stip tussen de derde en vierde letter van de achternaam. Deze incomplete en opzettelijk verkeerd geschreven firmanaam toont aan dat het om een imitatie uit een ander productiecentrum gaat. Deze pijp is waarschijnlijk langs de Aarkade in Aarlanderveen (nu Alphen aan den Rijn) gemaakt door Philip Hoogenboom. Deze variant van een imitatie was nog niet eerder aangetroffen. Wel zijn steelfragmenten bekend met I. EN FRANS: V:VELDE en het eveneens incomplete F. EN I. VAN VELDE. Van beide varianten zijn verschillende exemplaren gevonden bij de voormalige fabriek van Philip Hoogenboom in Aarlanderveen en op Dejima,

de factorij van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in Nagasaki, Japan.¹⁷ Dergelijke imitaties, inclusief het geïmiteerde merk de molen van Danens, werden in grote aantallen door Hoogenboom gemaakt voor de export. Uit de vondst bij kasteel Houten kan worden geconcludeerd dat deze pijpen ook op de binnenlandse markt werden afgezet.

Opmerkelijk is de vondst van een andere imitatie. Om te profiteren van het commerciële succes van de kwalitatief hoogwaardige pijpen uit Gouda werden deze producten niet alleen in Aarlanderveen geïmiteerd. Ook pijpenmakers uit Schoonhoven en Gorinchem imiteerde deze modellen, inclusief de merken. De kwaliteit van hun producten was over het algemeen minder dan die van Gouda en Aarlanderveen en daarom niet geschikt voor export. Een in Schoonhoven vervaardigde imitatie¹⁸ van een Goudse pijp inclusief een Gouds pijpenmakersmerk is aangetroffen bij het zuidelijk bouwhuis van kasteel Heemstede (afb. 21). Dergelijke pijpen zijn tot op heden slechts sporadisch buiten Schoonhoven gevonden.

Een andere opvallende vondst is een laat achttiende-eeuwse pijp uit het Duitse Westerwald met een kort en enigszins bol ovaal model. Op de steel is direct achter de ketel een decoratie

21 **Ovaalvormig model van fijne/porceleijne kwaliteit zonder bijmerk. Hielmerk 90. Schoonhoven, 1750-1800**

van visschubben aangebracht. Rond het midden van de achttiende eeuw was in het Westerwald een pijpenmakerscentrum ontstaan dat hevig concurreerde met de Goudse fabrikanten (afb. 22).

De negentiende en twintigste eeuw

Ondanks de algehele economische malaise bleef Gouda in de negentiende eeuw het belangrijkste productiecentrum van pijpen in Nederland. Tijdens de Franse tijd nam de export van pijpen vanuit Gouda naar Zuid-Nederland en Frankrijk af door belasting op Nederlandse pijpen. Door het Verdrag van 1795, waarbij Staats-Vlaanderen, Maastricht en Venlo door Frankrijk werden geannexeerd en de invoering in 1805 van een tollinie tussen Nederland en Frankrijk moesten accijnzen worden betaald op Nederlandse pijpen die naar Zuid-Nederland werden vervoerd.¹⁹

Vanaf het midden van de negentiende eeuw begon de Goudse pijpenindustrie zich te herstellen. Door een veranderde rookgewoonte en mode werd de lange wereldberoemde Goudse pijp grotendeels vervangen door korte, modieus versierde pijpen. Geleidelijk ontstonden er grotere bedrijven terwijl kleinere bedrijven verdwenen. In het tweede kwart van de achttiende eeuw waren er jaarlijks ongeveer 400 bedrijven actief. In 1855 waren dit nog maar 84 bedrijven en in 1858 was het aantal gedaald tot ongeveer 54. Eind negentiende eeuw waren er in Gouda nog maar enkele tientallen pijpenmakerijen. Deze trend zette zich door in het begin van de twintigste eeuw. In 1900 waren er in Gouda nog twaalf bedrijven over die kleipijpen maakten. In 1909 was dit aantal teruggelopen tot negen en in 1914 waren er nog maar zeven bedrijven over.²⁰

Bij kasteel Heemstede zijn een klein aantal ovaalvormige kleipijpen uit de tweede helft van de negentiende eeuw gevonden met de hielmerken BVB, het scheepje, 36 gekroond, 38 gekroond van Pieter Goedewaagen (1855-1880), 54 gekroond van Pieter Stomman (1781-1833) en 89 gekroond (afb. 23) van Jan van Gent Gzn. (1827-1864) of Willem Wagenaar (1864-1879).

Twee fragmenten van porseleinen pijpen uit Duitsland dateren uit de periode 1860-1900 en markeren het einde van het gebruik van de

22 Ovaalvormig model met korte tabaksketel. Duitsland, Westerwald, 1770-1810

23 Ovaalvormig model van fijne/porseleijne kwaliteit. Hielmerk 89 gekroond en bijmerk wapen van Gouda op weerszijden van de hiel. Gouda, 1830-1879; Jan van Gent Gzn, 1827-1864 of Willem Wagenaar, 1864-1879

24 Fragment van een porseleinen Berliner stummel. Duitsland, 1860-1900.

tabakspijp op het kasteelterrein. Beide pijpen hebben een ovaalvormig stummel model. De hier afgebeelde pijp (afb. 24) heeft een recht-opstaande ketel met een knophiel en was onderdeel van een zogenaamde hangpijp. De (afgebroken) korte insteeksteel van deze pijp

werd meestal in een ongeveer vijftien centimeter lang roer van hout of buffelhoorn gestoken en had soms ook een flexibel tussenstukje. De hangpijpen waren vooral populair op het plateland en dienden als goedkope versie van de grotere, luxere en duurdere porseleinen pijp.

Conclusie

Het merendeel van de tabakspijpen gevonden bij kasteel Heemstede zijn trechtervormige modellen uit de periode waarin achtereenvolgens Diederick van Velthuysen, Antonij Torck en Es-saye Gillot eigenaren waren. Het grootste deel van deze pijpen is van een goedkope kwaliteit en intensief tot zeer intensief gerookt en paste zeker niet in de rookcultuur van de kasteelbewoners. Dergelijke pijpen werden voornamelijk door arbeiders gekocht en noodgedwongen maar ook wel uit zuinigheid, intensief gebruikt en pas weggegooid als er door breuk niet meer uit gerookt kon worden. Deze goedkope pijpen kwamen uit productiecentra in de omgeving van Houten, voornamelijk Utrecht en Schoonhoven. De wat duurdere geheel versierde

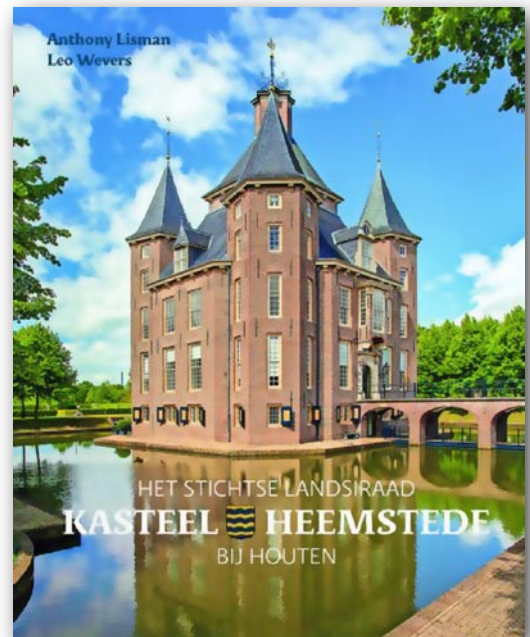
pijpen werden uit Gouda gehaald. Bij een klein aantal van deze goedkope pijpen werd geconstateerd dat ze in dezelfde persvorm zijn gemaakt en dat lijkt erop te duiden dat ze in aantallen tegelijk werden ingekocht.

De betere kwaliteiten kwamen allemaal uit Gouda op twee imitaties uit Schoonhoven en Alphen aan den Rijn na. Onder de betere kwaliteit bevinden zich zes trechtervormige pijpen van de beste kwaliteit die mogelijk in het kasteel zelf zijn gerookt. Deze pijpen zijn, op één na, nauwelijks gebruikt en passen daarmee, in combinatie met de fraaie kwaliteit en hogere aanschafprijs, eerder in de rookkamers van voornoemde kasteelheren dan bij de arbeiders op het landgoed.

Met vriendelijke dank aan Ria van Heerden van de Archeologische Werkgroep 'Leen de Keijzer' in Houten die het pijp materiaal onder de aandacht bracht en het mogelijk maakte de kleipijpen te onderzoeken. Verder dank aan Joop van Herwijnen, een van de vrijwilligers van de Archeologische Werkgroep, die indertijd heeft meegeholpen met de opgravingen.

Meer lezen over Heemstede

Anthony Lisman en Leo Wevers
**Het Stichtse Landsiraad Kasteel
Heemstede bij Houten**
Uitgeverij Stokerkade
256 pagina's
ISBN 9789079156474
Prijz € 24,95

Literatuur

- Aa, A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Deel 5 Gorinchem, J. Noorduyt, 1844.
- Duco, D.H., *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam, 2003.
- Herwijnen, J. van en J. van den Barselaar (red.), *Kasteel Heemstede, de bouwhuizen gesloopt. Een verslag van een bouwhistorisch en archeologisch onderzoek bij kasteel Heemstede*. Archeologische Werkgroep 'Leen de Keijzer', Houten, 2005.
- Korpershoek, E., *De pijpenmakers van Schoonhoven*. Leiden, 2020.
- Lingen, B. van der, *Van de Velde, Burgklij & Zapfenbergh. Drie Amsterdamse tabaks- en pijpenhandelaren uit de achttiende eeuw*. (dissertatie)2013.
- Lingen, B. van der 'Een 'tobacqy pyp met tin beslaegen' in een linnenkast in Dokkum, 1604'. *Jaarboek PKN Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*. 2014, p. 93-97.
- Lingen, B. van der, 'Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625'. *Jaarboek PKN Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*. 2014, p. 111-149.
- Lingen, B. van der, 'Kleipijpen uit een beerput aan de Groenendaal en uit de voormalige stadsgracht te Woerden, 1590-1870'. *Jaarboek PKN Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*. 2017, p.81-95.
- Smiesing, P.K. en J.P. Brinkerink, *Onder de rook van Utrecht: Twee eeuwen tabakspijpenmakerij in Lauwerecht 1600-1800*. Stichtse Historische Reeks 14, 1988.
- Stam, R., *Vergeten glorie. De economische ontwikkeling van de Nederlandse kleipijpenindustrie in de 17e en 18e eeuw, met speciale aandacht voor de export*. Enschede, 2019. (proefschrift Universiteit Utrecht).
- Stam, R., 'De ontwikkeling van de Goudse pijpenindustrie in de 20e eeuw, in economisch perspectief', *Jaarboek PKN Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*. 2020, p. 69-166.
- Wevers, L., *De oude Ridderhofstad Heemstede in Jutphaas*. <http://houtensehodonien.nl/familieheijmeijervanheemstede/>.
- Wttewaall, O., 1999. 'De tuinen van kasteel Heemstede bij Houten', in J. A. F. de Jongste, J. Roding en B. Thijs (red.), *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd*. Hilversum, 1999, p. 73-98.

Noten

- 1 Wttewaall, 1999, 73-75.
- 2 Wevers, *De oude Ridderhofstad Heemstede in Jutphaas* <http://houtensehodonien.nl/familieheijmeijervanheemstede/>
- 3 Wttewaall, 1999, 74-75.
- 4 Wttewaall, 1999, p. 97.
- 5 Herwijnen, 2005, p. 32.
- 6 Herwijnen, 2005, p. 32-33.
- 7 Van der Aa, 1844, p. 269.
- 8 Van der Lingen, 2014b, p. 111-149.
- 9 Van der Lingen, 2014a, p. 93-94.
- 10 Van der Lingen, 2017, p. 82-87.
- 11 Stam, 2019, p. 56-58.
- 12 Een in Utrecht gevonden compleet exemplaar heeft een lengte van 19,5 centimeter. Smiesing en Brinkerink, 1988, p. 38, p. 124, afb. 169 en p. 125.
- 13 De namen en data van de pijpenmakers uit Schoonhoven zijn afkomstig uit Korpershoek, 2020.
- 14 Smiesing en Brinkerink, 1988, p. 111 (merk IVK) en documentatie Hans Brinkerink.
- 15 Stam, 2019, p. 152.
- 16 De namen en data van de pijpenmakers uit Gouda zijn afkomstig uit Duco, 2003.
- 17 Van der Lingen, 2013, p. 29-34.
- 18 Korpershoek, 2020, p. 333, afb. 1588a-b en 1590a-b.
- 19 Stam, 2019, p. 169.
- 20 Stam, 2020, p. 69.

Iets te vieren vergaderen trainen of trouwen?

Neem contact op met uw
gastheer Otto Wttewaall:
06-44217384
www.landgoedwickenburgh.nl
info@landgoedwickenburgh.nl

Op 1 km. afstand van de Rondweg van Houten, bij 't Goy, ligt sfeervol Landgoed Wickenburgh. De ideale plek om uw verjaardag, jubileum, huwelijk, receptie, examen of 'zomaar' iets te vieren.

Wilt u vergaderen in een inspirerende omgeving? Zoekt u een locatie waar u ongestoord een training kunt geven? U vindt alle rust, ruimte en gastvrijheid op Landgoed Wickenburgh, een historische plek in het groene hart van Nederland.

Het landgoed biedt u alle privacy die u wenst, u bent altijd de enige gast met uw activiteit.

Wij kunnen tot 50 gasten ontvangen met een borrel, high tea, lunch of buffet.

Landgoed Wickenburgh
Wickenburghseweg 17
3997 MT 't Goy

Vakantiehuis in Auvergne

La Grange des Peyrouses

Gelegen op eigen terrein in het Parc National des Volcans d'Auvergne op 1100 meter hoogte. Een prachtige ruige omgeving die uitnodigt om te verkennen.

- 850 kilometer langeafstandswandelpaden
- Watervallen, rivieren (o.a. de Dordogne) en meren
- Het mooiste vulkaanlandschap van Europa
- Een geweldige flora en bio-diversiteit
- Historisch modern ingericht gebouw
- Adembenemend uitzicht

Te huur **vanaf** € 495,- per week (5 personen)

Meer informatie: www.vakantiehuisinauvergne.com
of via telefoonnummer: 0031 (0) 6 534 534 44

Historische reeks Kromme-Rijgebied

3 L.M.J. de Keijzer

De kerk van Herlulf als middelpunt van het Oude Dorp Houten. Prijs: € 8,90

5 P.M. Heijmink Liesert

'n Haonderik vol ruggemeters. Prijs: € 6,80

6 J.C. Kort

Repertorium op de lenen van Gaasbeek. Prijs: € 15,00

7 Ad van Bommel en Kees Vernooij

Acht eeuwen katholiek Cothen en honderd jaar H.H. Petrus en Pauluskerk. Prijs: € 15,00

8 C. van Schaik

Overlangbroek op de kaart gezet. Prijs: € 25,00

9 A.A.B. van Bommel

De Lekdijk van Amerongen naar Vreeswijk. Prijs: € 29,00

12 W. Thoomes

Leven met de Lekdijk De boerengemeenschappen Tull en 't Waal in de 17de en 18de eeuw. Prijs: € 12,50

13 Ad van Bommel

Het Delliusfonds (1740-2012). De nalatenschap van predikanten in Cothen, New York, Halsteren en Culemborg. Prijs: € 14,95

15 Wim van Amerongen

Het buiten van Wijk. Prijs: € 19,95

16 Wim van Amerongen

Mijn stad aan het water. Prijs: € 19,95 (leden € 17,45)

17 A.A.B. van Bommel, J.C.M. Cox, L. van der Tuuk, K. van Vliet, H.L.P. Leeuwenberg

De Stadsrechten van Rhenen, Wijk bij Duurstede en Vianen. Prijs: € 7,50

18 Jan M.G. Kleinpenning

Twaalf eeuwen Odijk. Prijs: € 15,00 (leden € 12,50)

20 Otto Wttewaall

De Tweede Wereldoorlog in Houten, 't Goy, Tull en 't Waal & Schalkwijk. Prijs: € 24,95 (leden € 20,00).

21 Raymond Uppelschoten & Wil van der Plas

Van kerk en dorp, 200 jaar Witte Kerkje van Odijk. Prijs: € 24,95 (leden € 22,45).

De delen 1, 2, 4, 10, 11, 14 en 19 zijn uitverkocht. Van alle andere boeken vindt u de bestelinformatie op de website: tussenrijenlek.nl.

